

RADOSLAV VEČERKA

K PRASLOVANSKÝM PALATALIZACÍM VELÁR

V popisech psl. konsonantismu se běžně uvádí, že se při 2. (resp. i 3.)¹ palatalizaci velár v praslovanštině měnilo starší *ch* zprvu v *ś* a z něho že se v době nářečního štěpení praslovanštiny vyvinula na západoslovanské půdě sykavka tupá *š*, kdežto u východních a jižních Slovanů že zůstala zachována sykavka ostrá (s pozdější změnou *ś* > *s* na jsl. území). Tato jednoduchá a obecně známá poučka obsahuje 5 výroků, z nichž jen 2 jsou mimo jakoukoli pochybnost, neboť popisují fakta vskutku doložená: 1. Nesporné jsou rozdíly mezi západoslovanskou a jihovýchodoslovanskou oblastí v případech, jako je třeba dat. sg. č. *mouše* (stč. *múšě*), pol. *musze* atd., č. *všechen*, pol. *wszystek*, hluž. *wšón* atd. na jedné straně proti třeba ukr. *musi*, stsl. *musě* atd., rus. *vse*, bulh. *vsičko* atd. na druhé straně. 2. Nesporný je dále fakt, že tyto historicky doložené sykavky alternují v mnoha případech s historicky doloženým *ch*, srov. např. k uvedenému dativu nominativ *moucha*, *mucha* atd. nebo bulh. střídání typu *kožuch* (sg.) × *kožusi* (pl.) apod.

Ostatní 3 tvrzení jsou hypotetická: 1. Uvedená teorie vychází mlčky z předpokladu, že v době 2. palatalizace velár byl už foném *ch* jevem obecně slovanským; jenže slov. *ch* je sekundární (vzniklo z ide. *s* v jistých pozicích) a (relativní) chronologii jeho vzniku by bylo nutno teprve zjistit a zdůvodnit; v žádném případě s ním nelze už bez dalšího počítat jako se samozřejmým faktem. 2. Hypotetický je dále předpoklad počátečního obecně slovanského rozšíření *ś* (příp. *š*, *s'* apod.) za *ch* při 2. palatalizaci velár; v tomto rozsahu uvedená střídnice doložena není. 3. A hypotetické je konečně i tvrzení o změně *ś* > *š* u západních Slovanů, která navíc u většiny autorů ani není vyložena; většinou se s ní prostě počítá bez objasnění toho, proč, za jakých okolností nebo v jakých souvislostech by se bylo v západoslov. oblasti měnilo ono *ś* v *š*.

Hypotetičnost a výkladová neuspokojivost této teorie dává nám podnět k pokusu o jinou hypotézu, která by daná doložená fakta vyložila v jejich vnitřní spjatosti a v širších souvislostech systémových.

Východiskem a ohniskovým bodem naší úvahy je chronologie vzniku fonému *ch* v praslovanštině. Aniž bychom se pouštěli do podrobností, připomeňme jen, že historicky doložené slov. *ch* odpovídá ide. *s* v poloze po starém *i*, *u*, *r*, *k* a že se ve stejné poloze na místě starého ide. *s* objevuje v árských jazycích i v litevštině (v ní pravidelně jen po *r* a *k*, jinak jen nedůsledně) *š*. Slovní rovnice jako slov. *vrchъ*, lit. *viršus*, stper. *vāršma* × lat. *verruca* (< **versuca*) nebo slov. *pchati*, avest. *pišant-* × lat. *pinso* (s nazálním infixem), řec. *πίσσω* (to vše z ide. kořene **pis-*) jsou v indoeuropeistice i slavistice dobře známé a uznávané. Celá srovnávaná situace přitom ukazuje se značnou pravděpodobností na to, že slov. *ch* asi nevzniklo rovnou z ide. *s*, nýbrž že tu jako mezičlánek musíme vzít v úvahu ono *š* doložené v árských jazycích

a v lit. Podporou této domněnky je jednak úvaha jazykově zeměpisná, totiž fakt, že toto *š* mají jihovýchodní i severní sousedé Slovanů³ a že by se tak — za předpokladu jeho původní existence i v jazyce těch ide. kmenů, z nichž se posléze vyvinuli Slované — vydělilo z ide. jazykového území souvislé teritorium spojené jednou společnou isofonou. Shodný vývoj litevštiny s jazyky árskými by za předpokladu jiného počátečního vývoje ve slovanštině (která litevštinu od árských jazyků územně oddělovala) byl těžko vysvětlitelný. Toto *š*, zčásti vskutku doložené a pro slovanské území předpokládané, bylo by zprvu mělo povahu pozičně podmíněné varianty (výchozího) *s*; tato poziční varianta by se byla fonologizovala po vzniku „satemového *s*“, neboť to uvedené změně v *š* nepodléhalo, a zůstalo tedy zachováno i po *i*, *u*, *r*, *k*.

Myšlenka o mezistupni *š* při vývoji od ide. *s* k slov. *ch* se slavistika vskutku většinou nebrání. Je však otázka, od kdy už můžeme na slov. území počítat s hotovým *ch* a za jakých podmínek a v jakých souvislostech se v psl. vyvinulo. Samo faktografické konstatování, že se předpokládané *š* (vzniklé z původního *s* po *i*, *u*, *r*, *k*) na slovanské půdě změnilo v *ch*, neřeší nic ani pro objasnění příčin této změny, ani pro její chronologii; je to pouhá projekce doloženého výsledku do prehistorie, a to bez zdůvodnění a bez časového zařazení.

Sledujeme-li však pozorně vývoj psl. hláskosloví, nabízí se možnost vyložit přechod *š* > *ch* v souvislosti s tzv. 1. palatalizací velár: Pokud uznáme tezi, že v době 1. palatalizace velár bylo stále ještě v repertoáru psl. fonémů *š*, a nikoli *ch*, byla by 1. palatalizace nastala jen u velár v té době existujících, tj. v poloze před původními předními samohláskami by bylo došlo pouze ke změně *k* > *č* a *g* > *ž*. Nově vzniklé slovanské tupé arikáty vytvořily se starší tupou neznělou sykavkou novou souhláskovou řadu palatál, *č* — *ž* — *š*. Po stránce foneticko-artikulační šlo o trojici souhlásek navzájem blízké příbuzných a systémově spjatých společným příznakem „tuposti“, zato rozdílná byla jejich distribuce a kombinatorika: zatímco první dva členy této řady byly možné jen v poloze před přední samohláskou, nebyl třetí člen co do své kombinatoriky omezen a mohl být anteponován jak vokálům předním, tak i zadním. V případě, že následovala zadní samohláska, alternovaly však první dva členy s veláry *k*, *g*. Souhlásky, o nichž tu uvažujeme, tvořily nevyrovnaný kombinatorní systém, který lze schematicky naznačit takto (*i* v našem schématu reprezentuje kteroukoli přední, *u* kteroukoli zadní samohlásku):

$$\begin{array}{ccc} \check{c} + i & - & \check{z} + i & - & \check{s} + i \\ | & & | & & | \\ k + u & - & g + u & - & \check{s} + u \end{array}$$

Systémovou symetrii porušovaly kombinace typu *š* + *u*, a proto jejich postavení bylo labilní.

Rovněž z hlediska výstavby konsonantického repertoáru byl náš dílčí konsonantický systém nevyvážený, přesněji řečeno neúplný: v řadě psl. velár „chyběl“ po první palatalizaci člen, který by byl protějškem palatály *š* (v situaci, kdy zbývající dvě palatály své velární protějšky měly), srov.

$$\begin{array}{ccc} \check{c} & - & \check{z} & - & \check{s} \\ | & & | & & | \\ k & - & g & - & \emptyset \end{array}$$

Tendence k doplnění a symetrickému vyrovnání tohoto defektního dílčího konsonantického systému, který vznikl po 1. palatalizaci velár, byla pravděpodobně tou hnací silou, která vedla ke vzniku chybějícího členu. Jeho foneticko-artikulační povaha byla určena jeho zapojením do daného systému (dle našeho schématu) v souřadnicích horizontálních (tj. měla to být velára) i vertikálních (tj. měla to být neznělá frikativa); neznělá frikativní velára, tj. *ch*, jejíž vznik za těchto okolností předpokládáme a očekáváme teoreticky, je tu doložena fakticky, což velmi podporuje správnost našich dosavadních vývodů. Přitom nahradila *š* jen v těch případech, kde to bylo možné z hlediska systému kombinatorního, tj. před samohláskami nepředními: na místě *š + u* našeho schématu vzniklo *ch + u* (kdežto *š + i* zůstalo zachováno). Obě naše schémata, která nejsou ničím jiným než grafickou projekcí vzájemných vztahů mezi fonémy a kombinacemi tonémů, získala tímto vývojem úplnost a pravidelnost:

$$\begin{array}{ccccc}
 \check{c} + i & \text{---} & \check{z} + i & \text{---} & \check{s} + i \\
 \downarrow & & \downarrow & & \downarrow \\
 k + u & \text{---} & g + u & \text{---} & ch + u
 \end{array}
 \qquad
 \begin{array}{ccc}
 \check{c} & \text{---} & \check{z} & \text{---} & \check{s} \\
 \downarrow & & \downarrow & & \downarrow \\
 k & \text{---} & g & \text{---} & ch
 \end{array}$$

Je-li tato úvaha správná, bylo by nutno opravit formulaci „zákona o psl. 1. palatalizaci velár“, dosud v slavistice obecně přijímanou: 4 před předními samohláskami by se byly měnily jen $k > \check{c}$ a $g > \check{z}$, kdežto *ch* by bylo vzniklo až po 1. palatalizaci na místě staršího už *š* v poloze před zadními samohláskami. Historicky doložená homogenní řada alternujících dvojic $k - \check{c}$, $g - (d)\check{z}$, $ch - \check{s}$ by tak byla skupinou geneticky heterogenní: zatímco u prvních dvou dvojic šel vývoj od veláry *k* palatále, u třetí by byl šel naopak od palatály *k* veláře. Pro tuto vývojovou rekonstrukci části psl. konsonantismu mluví to, že vyvozuje vznik psl. tonému *ch* — jinak nevysvětlený a těžko vysvětlitelný — zcela logicky z uspořádání tonologického systému praslovanštiny a že jej chápe jako organickou a nedílnou součást a důsledek vývojových procesů, jimiž tento systém procházel.

Uvedenou rekonstrukcí získáváme terminus post quem změny $\check{s} > ch$, a tím i východisko k objasnění difference typu *muše* × *muši* při 2. palatalizaci velár. Rozdíl mezi západoslovanským a jihovýchodoslovanským územím ve střídnici za (předpokládané) *ch* při 2. palatalizaci velár lze teď vyložit i jinak, a to a) z absence tonému *ch* v odpovídajících hláskových kombinacích (tj. v typu *mušě*) na západoslovanském území v době, kdy tam probíhala 2. palatalizace velár, a b) z jeho existence na jihovýchodoslov. území v téže době. Na západoslovanské půdě by se bylo palatalizovalo pouze $k > \check{c}$ a $g > \check{z}$ v poloze před novými předními samohláskami \check{e} , $i < *o/a\check{i}$, kdežto jinak by tu bylo stále ještě přežívalo staré *š*, které se do začátku tohoto procesu ještě nestačilo změnit v *ch*. V jihoslovansko-východoslovanské oblasti by byla i nová velára *ch* podlehla stejné změně jako veláry ostatní, tj. byla by tu vznikla ostrá sykavka (frikativa neznělá) *š* alternující s neznělou velární frikativou *ch*, jako tu vznikly atrikáty \check{c} a \check{z} alternující s explozívními velárami *k* a *g*.

Porovnáme-li relativní posloupnost tří jevů, které tu musíme vzít v úvahu (tj. vzniku nových předních samohlásek monoftongizací diltongů $*o/a\check{i}$, druhé palatalizace velár a změny $\check{s} > ch$), na obou částech psl. území tak, aby to vyhovovalo doloženému výsledku, dojdeme k těmto závěrům:

Výchozí je obecně slovanský stav přede všemi uvedenými změnami, kdy např. k nom. sg. *noga* byl dat. sg. **nogaĭ*, k nom. sg. **mouša* pak dat. sg. **moušaĭ*. U západních Slovanů pak následovala monoftongizace diftongů (tedy stav *noga* — **nogě*, **muša* — **mušě*), potom vznik *ch* (tedy stav *noga* — **nogě*, *mucha* — *mušě*) a potom druhá palatalizace velár (tedy stav *noga* — *nožě*, *mucha* — *mušě*). Bylo by ovšem i možné, že změna *š* > *ch* proběhla na zsl. teritoriu až po 2. palatalizaci velár (tedy napřed *noga* — *nožě*, **muša* — *mušě*) a pak teprve *noga* — *nožě*, *mucha* — *mušě*); to nelze z fakt, která máme k dispozici, bezpečně rozhodnout. Důležité však je, že nejzazším terminem post quem pro vznik *ch* v západní slovanštině je dokonaná monoftongizace diftongů.

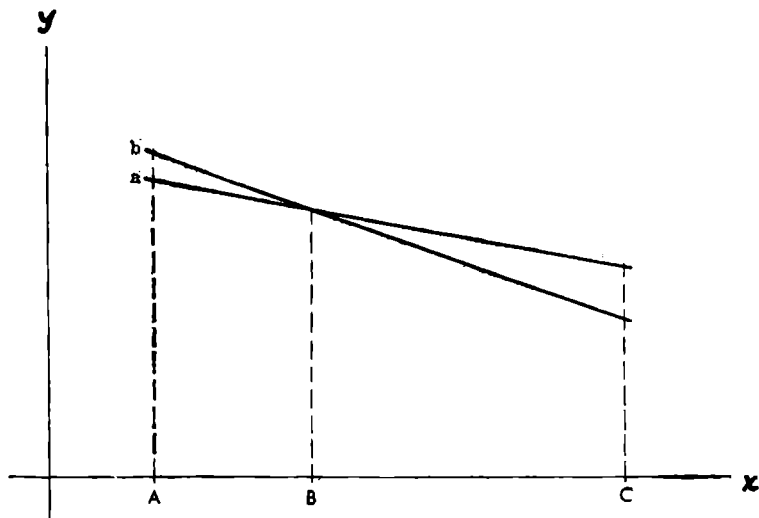
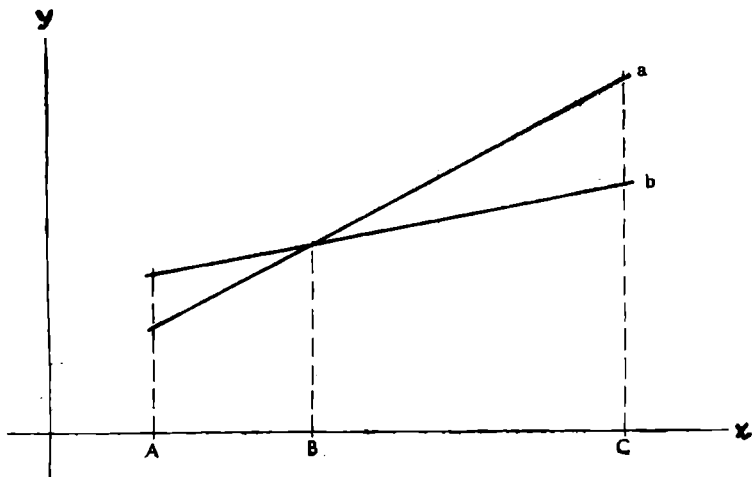
Na jihových. části slovanského jazykového území musela po onom obecném výchozím stavu nastat nejprve změna *š* > *ch* ještě před monoftongizací diftongů: protože zde máme doloženo *š*, které je výsledkem skutečné palatalizace dřívějšího *ch* v poloze před *ě*, *i* < **o/aĭ*, muselo zde toto *ch* být už před druhou palatalizací. Nebylo by se však mohlo vyvinout (ze staršího *š*) v poloze před přední samohláskou (viz výše naše schéma kombinatorního systému, kde *š* + *i* zůstává zachováno beze změny a jen *š* + *u* se mění v *ch* + *u*), ale protože tu fakticky vzniklo, nemohlo se to stát později než v době, kdy bezprostředně za ním následoval zadní vokál nemonoftongizovaného dosud diftongu **o/aĭ*. Na jihových. slovanském teritoriu je tedy pro změnu *š* > *ch* monoftongizace diftongů terminem ante quem a celá posloupnost jednotlivých vývojových stadií zde vypadá pravděpodobně takto: po výchozím *noga* — **nogaĭ*, **mouša* — **moušaĭ* následoval vznik *ch* (tedy *noga* — **nogaĭ*, **moucha* — **mouchaĭ*), poté monoftongizace diftongů (*noga* — **nogě*, *mucha* — **muchě*) a pak teprve 2. palatalizace velár, tentokrát už i nově vzniklého *ch* (tedy *noga* — *nožě*, *mucha* — *mušě*).

Vzájemná konfrontace vývojových stupňů na území západoslovanském a jihovýchodoslovanském může být schematicky znázorněna takto:

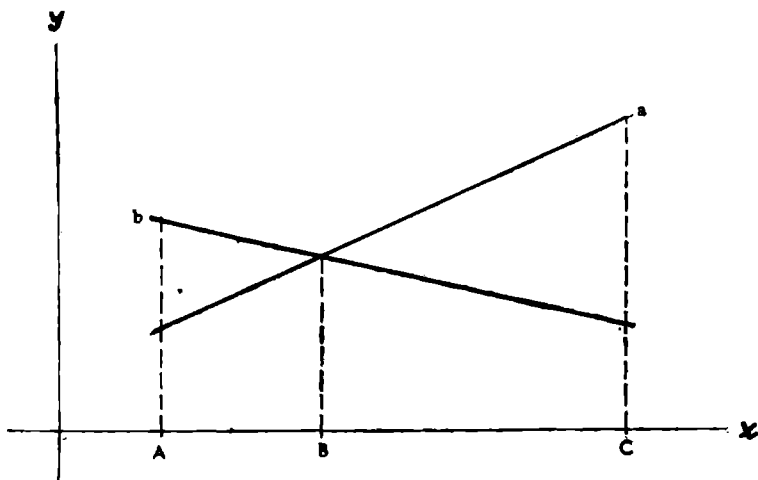
obecně slovanské východisko	
<i>noga</i> — <i>*nogaĭ</i> , <i>*mouša</i> — <i>*moušaĭ</i>	
západoslovanské území	jihovýchodoslovanské území
<i>noga</i> — <i>*nogě</i> , <i>*muša</i> — <i>mušě</i>	<i>noga</i> — <i>*nogaĭ</i> , <i>*moucha</i> — <i>*mouchaĭ</i>
<i>noga</i> — <i>*nogě</i> , <i>mucha</i> — <i>mušě</i>	<i>noga</i> — <i>*nogě</i> , <i>mucha</i> — <i>*muchě</i>
<i>noga</i> — <i>nožě</i> , <i>mucha</i> — <i>mušě</i>	<i>noga</i> — <i>nožě</i> , <i>mucha</i> — <i>mušě</i>

Stručně shrnuto, u západních Slovanů došlo napřed k monoftongizaci diftongů a teprve potom ke změně *š* > *ch* (ovšem jen před zadními samohláskami), u Slovanů jižních a východních naopak napřed ke změně *š* > *ch* (tedy i před budoucími předními samohláskami) a pak teprve k monoftongizaci diftongů⁵.

Z hlediska jazykově zeměpisného jsou celkem tři možnosti, jak by se byly tyto změny šířily: buď obě měly epicentrum 1. v západoslovanské oblasti, nebo naopak 2. v jihovýchodní slovanské oblasti, a šířily se v obou případech na zbytek slovanského jazykového teritoria různým tempem tak, že jedna druhou na hranicích západních Slovanů předběhla, schématicky

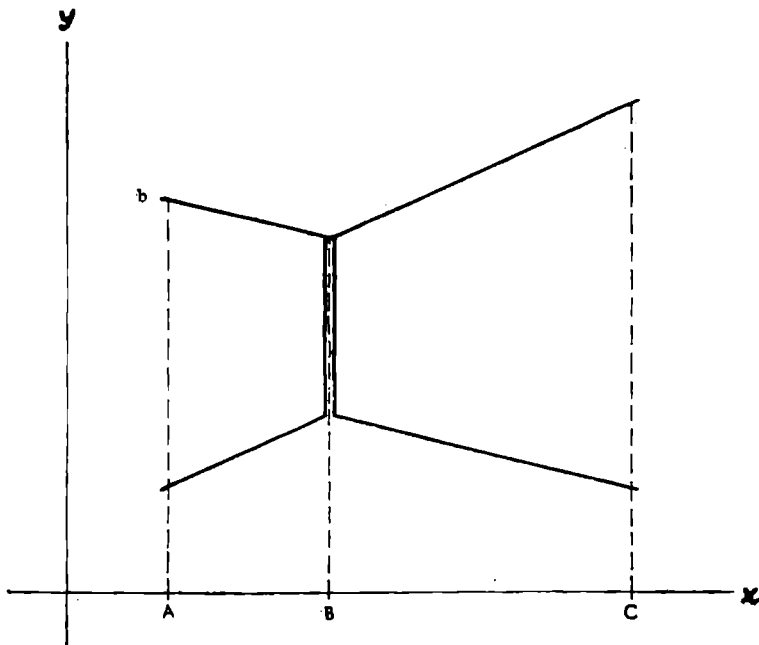

nebo 3. měla monoftongizace diltongů epicentrum na západoslovanské půdě a změna $\check{s} > ch$ naopak na slovanském jihovýchodě a obě „vlny“ postupovaly pak proti sobě a na hranicích sídel západních Slovanů se střetly, schématicky

(V těchto schématech je y osa časová, x osa prostorová: úsek AB znázorňuje schematicky území západoslovanské, úsek BC území jihovýchodních Slovanů; a označuje průběh šíření monottongizace diftongů, b šíření změny $\bar{s} > ch$.)

Zdá se, že by obecným představám o prostorovém šíření jazykových jevů nejlépe vyhovovala naše možnost 3. Lze však počítat s její variantou:

Ta nepředpokládá takovou lineární nepřerušenosť, kterou jako by naznačovalo naše schéma 3. Je např. dobře představitelné, že při poruše územní kontinuity a dočasném zániku nebo oslabení kontaktů na nějaké územní linii mohlo být teritorium dříve jazykově souvislé rozděleno na dvě části, takže se jisté změny (např. *a*) uskutečnily jen na jedné části (AB), jiné změny (např. *b*) zase jen na zbývající části (BC) — vždy až k linii přerušení. Když po jisté době pominuly překážky bránící v jazykovém kontaktu příslušníků obou dílčích teritorií a širší celkové území bylo obnoveno jako jazykové kontinuum, mohl být jev *a* z oblasti AB proveden dodatečně na úseku BC a jev *b* z oblasti BC zase na úseku AB.

To jsou různé možnosti, z nichž nám však náš materiál jednoznačnou volbu nedovoluje.

V souvislosti s naší hypotézou je konečně nutno dotknout se ještě jednoho jevu a odstranit možnou námitku proti její věrohodnosti. Jde o relativní chronologii změny původního dlouhého $\bar{e} > a$ po palatálách ($\bar{s}\bar{e} > \bar{s}a$, $\bar{e}\bar{e} > \bar{c}a$, $\bar{z}\bar{e} > \bar{z}a$, $\bar{j}\bar{e} > \bar{j}a$). Z nich se nás ovšem týká bezprostředně jen přechod $\bar{s}\bar{e} > \bar{s}a$. Je zřejmé, že musel nastat až po změně $\bar{s} > ch$, jinak bychom neměli *slyšati*, ale **slychati*. Tato chronologie by však narážela na jinou potíž, pokud bychom uznali předpoklad, že nejprve došlo k obecné změně $\bar{e} > \bar{e}$ a teprve toto \bar{e} že se po palatálách měnilo v *a*. Nastala-li tato změna až po vývoji $\bar{s} > ch$, a tedy i po vzniku nového \bar{e} z diftongu *o/aĭ*, bylo by nepochopitelné, proč by nebyly bývaly do tohoto vývoje vtaženy západoslovanské případy typu *mušĕ* a proč by byly nepodlehly změně v **muša*. Proti výkladu zachovaného *mušĕ* konzervujícím působením morfologické analogie by bylo možno namítnout, že takové západoslov. *šĕ* alternující s východoslov. *šĕ* máme doloženo i v kořeni, srov. čes. a slov. *šedý*, *šedivý* (stč. *šĕdivý*), pol. *szady* (kde je *-a-* výsledkem mladší, sekundární lechické dispalatalizace za pův. *-ĕ-*), hluž. *šĕdźiwy* × rus. *sedoj*, ukr. *sidyj*, srch. *sijed*, slovin. *sed*, stsl. *šĕdъ*; čes. a sloven. *šerý* (stč. *šĕrý*), pol. *szary*, hluž. *šĕry* × rus. *seryj* atd.⁶

Řekněme však, že i onen předpoklad obecné změny $\bar{e} > \bar{e}$ je jen hypotetický. Naše vývojové schéma palatalizací velár, změny $\bar{s} > ch$ a monoťongizace diftongů, kterému tento předpoklad nevyhovuje, podporuje tak novým argumentem a z jiné strany pojetí těch autorů, kteří počítají s delší existencí dlouhého \bar{e} na slov. půdě, vyslovovaného arci široce [ā]; to by se bylo (až po druhé palatalizaci velár) ztotožnilo po palatálách s *a*, po ostatních souhláskách pak s výsledkem monoťongizace **o/aĭ*, totiž s \bar{e} . Západoslovanské doklady typu *mušĕ* a *šĕdъ* (kde *-ĕ-* < **o/aĭ*, nikoli < **ĕ*) zůstaly pochopitelně stranou tohoto vývoje.

Shrnutí. Rozdíl mezi západoslovanským \bar{s} a jihovýchodoslovanským \bar{s}/s , které se tradičně uvádějí jako střídnice za starší *ch* při 2. (resp. i 3.) psl. palatalizaci velár, vykládáme tak, že: a) západoslov. \bar{s} je přímým pokračováním staršího \bar{s} (vzniklého z ide. s po *i, u, r, k*), z něhož se jinak vyvinulo *ch* před zadními samohláskami; protože tento proces proběhl u západních Slovanů až po monoťongizaci diftongů, nemohlo už *ch* ve skupinách *šĕ* a *ši* vzniknout, takže zůstaly zachovány; b) na slovanském jihovýchodě je \bar{s}/s skutečným výsledkem palatalizace *ch* — analogické výsledkům palatalizace *k* a *g*, neboť *ch* tu ze staršího \bar{s} vzniklo ještě před monoťongizací diftongů ve spojení *cho/aĭ*, v němž se sekundárně dostalo *ch* do kontaktu s novým \bar{e} a *i*.

POZNÁMKY

- ¹ Záměrně ponecháváme v naší úvaze stranou dodnes v slavistice jednoznačně nevyřešenou otázku 3. palatalizace velár jako samostatného a od 2. palatalizace i časově odlišného hláskového procesu (srov. k tomu nověji M. Jeżowa: *Z problemów tak zw. trzeciej palatalizacji tylnojęzykowych w językach słowiańskich*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 (vývoj názorů na danou problematiku viz v úvodu na str. 7—16); budeme-li nadále mluvit pouze o 2. palatalizaci velár, činíme tak jen z důvodů technických a k problému samému tím nezaujímáme žádné stanovisko.
- ² Do širších souvislostí s výsledky palatalizací velár i alveolár a se vznikem palatálních řad vůbec uvádějí tuto předpokládanou změnu v přispěvcích věcně na sebe navazujících N. Trubeckoj (*Über die Entstehung der gemeinславischen Eigentümlichkeiten auf dem Gebiete des Konsonantismus*, ZslPh 7, 1930, 383—406), B. Havránek (*Ein phonologischer Beitrag zur Entwicklung der slavischen Palatalreihen*, TClP 8, 1939, 327—334) a F. V. Mareš (*Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty*, Slavia 25, 1956, v. zvl. str. 472—475).
- ³ Změna *s > š* by v oblasti baltské nemusela být omezena jen na litevštinu samu, ale mohla být v minulosti i ve velmi obecně baltskými, jak připomíná H. Birnbaum; dnešní lotyšské *s* na těchto místech je málo průkazné, protože tu došlo ke splynutí starého *s* se *s* vůbec, svědectví staré pruštiny pak je jen nejisté pro nedokonalou grafiku záznamů, přizpůsobenou dolní němčině (viz ZslPh 35, 1970, 17).
- ⁴ Jen A. Meillet učil, že praslovanština zachovala v uvedených pozicích „východní“ a změnila je v *ch* pouze před zadními samohláskami, takže *š* v *byšę* je podle něho starší než *ch* v *bychъ* (v. jeho psl. mluvnici v rus. překladu *Обščеславянскій языкъ*, M. 1951, 29—30 a 80). Tento názor narazil však v odborné literatuře na odpor, srov. Kuznecovův komentář k cit. vyd. Meilletovy knihy (str. 423), z novějších prací pak např. K. Horálka *Úvod do studia slov. jazyků*, P. 1962², 101, nebo G. Y. Shevelova *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg 1964, 127.
- ⁵ Na pozdější průběh 2. palatalizace velár na slovanském východě ukazují, jak se zdá, nepalatalizované formy zájm. **vuch-* (= všechen) v starých památkách novgorodsko-pskovského původu (v. o nich B. A. Furdal: *Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju glosowego*, Wrocław 1961, 21), případy se zachovanou velárou před *ę* v sz. ruských dialektech v slovech jako *кевка* (proti spis. rus. *cevka*), *кеп* (proti *cep*) aj. (srov. Z. Głuski: *O drugiej palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w rosyjskich dialektach północno-zachodnich*, Slavia orientalis 15, 1966, 475—482) a podobné archaismy s *k*, *g* i „poloarchaismy“ s *č*, *đ* v slovech jako *кепец/тепец* (vedle *cepec*) aj. v sv. rus. dialektech (srov. Z. Stiber: *Druga palatalizacja tylnojęzykowych w świetle atlasu dialektów rosyjskich na wschód od Moskwy*, RS 29, 1968, 3—7); přehled celé problematiky s literaturou předmětu podává H. Birnbaum (ZslPh 35, 1970, 39—46). Viz též J. Otrębski: *Die Sonderfälle der 2. Palatalisation* (ZslPh 35, 1970, 63—76).
- ⁶ Např. M. Vasmer rekonstruuje psl. podoby těchto slov v podobě **choido-* a **choiro-* (*Russisches etymologisches Wörterbuch II*, Heidelberg 1955, 601—602 a 616—617); náslovné *ch-* pak se vyvozuje z ide. **kh/ks-* (viz J. Holub—F. Kopečný: *Etymologický slovník jazyka českého*, P. 1952, 367 a 368, nebo G. Y. Shevelov o. c. 300), nebo podle Machka v případě *šerý* z pův. **sk-* (**skoiro-*, srov. stnord. *skaera*, šv. *skär* atd.), které v psl. podlehlo metateze v *ks-* a to pak přešlo v *ch-* (*Etymologický slovník jazyka českého*, P. 1968², 605—606).
- ⁷ V podstatě k týmž závěrům dospěl už před časem polský slavista W. Węglarz v stati *Zachodnio-słowiański archaizm fonetyczny s/š* (Slavia occidentalis 17, 1938), která nezasloužené ušla pozornosti badatelů zabývajících se psl. fonologií. V našem příspěvku jsme mohli tuto hypotézu podpořit novými argumenty a ukázat zkoumané jevy v nových souvislostech.

К ВОПРОСУ О ПАЛАТАЛИЗАЦИИ ЗАДНЕБНЫХ В ПРАСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Разница между западнославянским *sh* и юго-восточным *š/s*, приводимыми по традиции в качестве рефлексов прежнего *x* в результате 2-й (или также 3-й) праславянской палатализации заднебных, излагается автором так, что а) западнославянское *sh* является прямым продолжением прежнего *sh* (возникшего из индоевр. *s* после *i, u, r, k*), из которого в других случаях возникло *x* перед задними гласными; вследствие того что этот процесс совершился на западнославянской территории только после монофтонгизации дифтонгов, изменение *x* в группах *shǫ* и *shi* не могло осуществиться, в результате чего эти группы сохранились в неизменном виде; б) на юго-восточной славянской территории *š/s* действительно является результатом палатализации *x* — аналогичным результатам палатализации *k* и *g*, — так как *x* здесь возникло из прежнего *sh* еще до монофтонгизации дифтонгов в сочетании *x + o/aǫ*, в котором *x* вторично оказалось в контакте с новым *ǫ* и *u*.

